

20. Церкви, состоящая в гор. Елисаветграде. [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://library.kr.ua/elib/pashutin/pash36.html> (16.10.2013) – Назва з екрану.

21. Крепость Св. Елисаветы и основание города. [Електронний ресурс] – Режим доступу до вид.: <http://library.kr.ua/elib/pashutin/pash1.html> (16.10.2013) – Назва з екрану.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Культенко Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження галузей міжнародного права, юридичної психології та законодавчої діяльності.

УДК (477.65) «1871/1917»

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПРИСУТСТВА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ (ВЕРЕСЕНЬ 1871 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ (Глухів)

У статті проаналізовано засади функціонування та схарактеризовано особовий склад присутствія Єлисаветградської міської управи у 1871 – 1917 рр.

Ключові слова: функціонування, особовий склад, Єлисаветградська міська управа

В статье проанализированы принципы функционирования и охарактеризован личный состав присутствия Елисаветградской городской управы в 1871 – 1917 гг.

Ключевые слова: функционирование, личный состав, Елисаветградская городская управа

The article analyzes the principles of operation and characterizes the staff of Elisavetgrad City Council office in 1871 – 1917.

Keywords: operation, office staff, Elisavetgrad City Council.

У результаті впровадження положень міської реформи 1870 року в Єлисаветграді формується оновлена система органів самоврядування. Відтоді визначальною інституцією (особливо після 1892 року) стає присутствіє міської управи на чолі з міським головою, якому підпорядковувалися управлінці, обрані думою на два або чотири роки. Саме ці особи значною мірою відповідали за соціально-економічний розвиток, санітарний та медичний стани Єлисаветграда на зламі XIX – XX ст. На жаль, за невеликим винятком, у наявних краєзнавчих розвідках зазвичай сфокусовано увагу на результатах діяльності міських управлінців без створення їхнього соціального, релігійного та освітнього “обличчя” [1]. Ураховуючи вище зазначене, у статті окреслимо соціальні координати елисаветградських управлінців та з’ясуємо принципи організації роботи присутствія міської управи.

Уведення положення 1870 року зумовило формування не тільки установчого органу – міської думи, але й виконавчого – управи. Якщо діяльність гласних (членів думи) визначалася цим нормативним актом, то для ефективного функціонування управи необхідно було розробити додатковий регламентний документ, який визначав би час роботи органу, розподіл повноважень між її членами, необхідну кількість працівників тощо. І вже на 18 листопада 1871 р. думська комісія розробила інструкцію для управи, яка була одночасно планом дій та організаційним документом. У ній указувалася необхідність повідомити губернатора, місцеве поліцейське управління, повітову земську управу про початок роботи новостворених міських інституцій; відмічалася потреба розподілу повноважень між її членами та про створення комісії для розробки міського кошторису. Окрім цього, для складання бюджету до 25 січня 1872 року передбачалося підготувати дані про стан міського господарства. Ця інструкція містила дані й організаційного характеру, які окреслювала тимчасовий графік роботи присутствія управи:

по-перше, управлінці мали перебувати на роботі з 9-ї до 14-ї години;

по-друге, відпустки надавалися строком не більше, ніж на сім днів, за умови дозволу міського голови чи його заступника (ним був один із членів управи);

по-третє, присутствіє повинно було вирішувати всі питання колегіально [2, арк. 14 – 16].

25 грудня 1872 р. міською думою була затверджена нова інструкція, яка детальніше розкривала напрямки колегіальної діяльності управи. У ній зверталася увага на:

1) усі випадки, коли виникає неясність у законі або непорозуміння при виконанні вимог думи чи інших осіб;

2) питання, які затверджуються думою або які вимагають висновків управи;
3) підготовку інструкцій, розписів (митних прибутків і витрат; з квартирного питання), затвердження планів з питань будівництва;

4) вирішення господарських питань (передача в оренду майна, ремонт споруд тощо).

Другою частиною інструкції окреслювалися принципи діяльності виконавчого органу у фінансовій сфері, а саме:

- 1) видатки казначей міг здійснювати лише на основі рішення управи;
- 2) постанова думи з фінансових питань повинна була затверджуватися думою;
- 3) визначалося місце зберігання коштів – міський банк [3, с. 44 – 45].

Але розроблена інструкція не могла врегулювати всі сторони діяльності виконавчої влади, тому виникали претензії до діяльності членів управи, суперечки між головою міста та управлінцями. Особливо гостро ці непорозуміння виявилися 1876 р. Тоді за результатами січневих виборів Єлисаветградська міська управа оновилася на 75%, і новообрані її члени не змогли відразу виконувати обов'язки, оскільки попередники не передали їм справи. За цих умов дума ухвалює постанову, якою зобов'язує попередніх управлінців передати матеріали в канцелярію міської управи [3, с. 73].

Загальновідомою стала конфліктна ситуація між головою С.К. Турчановим й управлінцем В.Г. Красинським щодо якості вирішення останнім обов'язків з питань охорони здоров'я [4, арк. 49 – 60].

Тому наприкінці 1876 р. була затверджена нова інструкція міського громадського управління, у якій детально висвітлювалися головні напрямки роботи: господарська та будівельна частини, питання оподаткування населення і забезпечення військових тимчасовим житлом, фінансова сфера та звітність, благодійність й охорона здоров'я [5, арк. 30 – 33 зв.].

Згідно з розробленими нормами, один із членів управи обов'язково мав перебувати в приміщенні виконавчого органу з 9-ї до 13-ї години щоденно, окрім святкових і табельних днів. Усі інші повинні були працювати на виїзді. За необхідності управлінці могли збиратися на вечірні засідання. Також закріплювалося право на оплачувані семиденні відпустки; якщо ж була потреба у відлученні на довший час – бралася відпустка за власний рахунок. Їхня кількість інструкцією не обмежувалася [4, арк. 168 – 170]. Наприклад, 1877 р. В.Г. Красинський п'ять разів відлучався від виконання безпосередніх обов'язків. За його відсутності роботу виконував інший управлінець або кандидат у члени управи [6, арк. 2 – 6]. Можливо, саме ці часті відпустки змусили думу 16 грудня 1877 р. прийняти постанову про те, що сумарна кількість днів відпустки не повинна перевищувати місяць [3, с. 41].

Особа могла самовільно залишити посаду, для цього необхідно було написати рапорт або заяву про відмову [7, арк. 212]. Управлінець, який полишав посаду, повинен був передати справи своєму наступнику. Інколи з приводу цього виникало напруження. Так, 1901 р. член управи дворянин А.К. Дунін-Жуховський пішов у відпустку, з якої не повернувся до виконання обов'язків, і дума певний час вимагала від нього прибути й передати справи наступнику – П.І. Кесслеру [8, арк. 165].

До 1892 р. члени міської управи призначалися думою, пізніше це положення збереглося, але управлінці ще повинні були затверджуватися херсонським губернатором. З 1892 р. нами виявлено п'ять випадків незатвердження обранця: 1894 р. – К.К. Краузе [9, арк. 211 – 212], 1912 р. – М.С. Журавського [8, арк. 364] та О.К. Тарковського [8, арк. 220], двічі (в 1902, 1914 рр.) – І.Г. Дубровінського [10, арк. 39 зв.; 3, с. 38].

Інколи така система формування виконавчого органу ускладнювала його роботу. Так, наприклад, у квітні 1911 р. робота управи була паралізована, оскільки С.С. Рутковського обрали товаришем директора Єлисаветградського громадського банку і, відповідно до законодавства, він полишив раніше займану посаду. Інші управлінці – С.Ф. Шев'яков та Г.І. Пихов (обрані в січні 1911 р.) – ще не були затверджені губернатором, що, у свою чергу, поставило під загрозу проведення Георгіївської ярмарки. Тільки у вересні 1911 р. виконавчий орган було остаточно сформовано в повному складі, тобто мало не через рік після проведення виборів у Єлисаветградську міську думу [7, арк. 241].

Виникали ще й складніші ситуації. Відповідно до міського положення 1892 року, кандидати в члени управи окремо не обиралися, а їхній умовний штат формувався з осіб, які отримали менше голосів за обраних. Проте часто штат кандидатів не формувався через відсутність

необхідної кількості осіб, які бажали б працювати у виконавчому органі. У цьому разі дума обирала осіб, що опікувалися визначеною сферою до закінчення повноважень вибулого. Наприклад, у лютому 1900 р. замість М.В. Корецького обрано до 1 червня (коли закінчувалися його (М.В. Корецького) повноваження) І.А. Михайлова, а восени 1915 р. спочатку замість мобілізованого М.С. Близнюка було обрано П.В. Кроленка, а в січні 1916 р. – Ю.І. Тобілевича [11, арк. 1, 10; 12, арк. 4; 3, с. 38].

Як уже зазначалося вище, кількість охочих працювати в управі була незначною. Тому деякі особи через невеликий проміжок часу знову обиралися у виконавчий орган. Наприклад, восени 1902 р. член управи С.С. Рутковський став товаришем директора Єлисаветградського міського громадського банку й на його посаду було обрано І.Г. Дубровінського. Кандидатуру останнього не було затверджено губернатором. Через відсутність кандидатів дума повернула С.С. Рутковського, вмотивувавши рішення тим, що його губернатор не встиг затвердити на обрану посаду товариша директора Єлисаветградського міського громадського банку [3, с. 38; 7, арк. 357].

У 1871 – 1877 рр. міська дума ухвалила, що управа складається з 4 осіб. У зв'язку з російсько-турецькою війною, яка зумовила економічну кризу другої половини 1870-х рр., дума 16 грудня 1877 р. постановила, що штат скорочується до 3 осіб. Окрім цього, удвічі зменшувалася і жалування (з 1200 руб. до 600 руб.) [3, с. 34 – 35].

Розподіл повноважень між управлінцями здійснював сам виконавчий орган [15, арк. 96]. Початковий розподіл повноважень між членами управи нам не відомий, але з джерел дізнаємося, що в результаті грудневого скорочення 1877 р. обов'язки казначея виконував міський голова С.К. Турчанов. Проте вже весною 1878 р. цими питаннями займається один із трьох членів управи – О.В. Бернов, отримуючи за це доплату. У середині 1880 р. рівень окладу був відновлений до передкризового розміру [3, с. 34 – 35].

1888 р. розпочалися роботи з побудови водогону, і наявний штат управи не справлявся з проблемами, що виникали. Тому думською постановою від 16 червня кількість її членів знову збільшили до 4. Певні труднощі виникли при впровадженні нового міського положення зразка 1892 р., згідно з яким у такому місті, як Єлисаветград, управа мала нараховувати 3 особи. Тільки внаслідок звернення до міністра внутрішніх справ 27 жовтня 1894 р. херсонський губернатор дозволив повернутися до чотириштатної системи [3, с. 37]. Така структура виконавчого органу зберігалася до лютневих подій 1917 р.

Протягом досліджуваного періоду розмір жалування членів міського присутствія – міського голови й членів управи – зазнавав змін. Спочатку, з 1871 по 1877 рр., жалування члена міської управи становило 1200 руб. на рік. У зв'язку з кризою 1877 – 1878 рр. виплати були зменшені вдвічі. Постановою міської думи від 16 травня 1894 р. утримання зростає до 1500 руб., а з січня 1903 р. управлінцям платня нараховується вже в розмірі 1800 руб. за рік [3, арк. 32, 35 – 36, 38]. Порівняймо, наприклад, у Херсоні 1890 р. міський голова отримував 4000 руб., три члени управи – по 1800 руб. За матеріалами звіту Єлисаветградської міської управи за 1905 р. міський голова отримував 4000 руб., його заступник (він же член управи) – 1800 руб., інші три члени управи разом – 5400 руб. Новообраний міський голова М.І. Іванов ініціював 1906 р. збільшення собі та членам управи жалування. Відгоді очільник отримував 6000 руб., його заступник (він же член управи) – 2000 руб. і три члени управи разом – 6000 руб. На 1915 р. міський голова Г.Й. Волохін отримував ті ж 6000 руб., а члени управи С.Ф. Шев'яков, М.С. Макаров, О.І. Добровольський – 2500 руб. [13, арк. 37]. Такі суми можуть здатися завеликими, але при порівнянні з бюджетними витратами інших міст підросійської України вони стануть зрозумілими. Оклад міського голови Харкова у 1893–1905 рр. становив 8000 руб., його заступника – 3500 руб., членів управи – 2000 руб. У 1906 – 1910 рр. було піднято утримання харківським управлінцям, за винятком міського голови: заступнику – до 4600 руб., а членам управи – до 3600 руб. кожному. Упродовж 1914 – 1917 рр. заробітна плата ще більше зростає: міського голови до – 12000 руб., його заступника – до 6000 руб., члена управи – до 4000 руб. Оклад міського голови Києва 1912 р. становив 8000 руб., заступника – 6000 руб., а членів управи – 4000 руб. Високі оклади були визначені в Катеринославській міській управі: міський голова за 1915 р. одержав 10000 руб., його заступник – 5400 руб., члени управи – по 4800 руб. [14, с. 55].

Центральною у системі міської установчої та виконавчої влади була посада міського голови. Незалежно від того, яке діяло положення (1870 чи 1892 рр.), саме міський голова був визначальною силою, котра формувала основні принципи управління (демократичні чи авторитарні), реалізувала програму розвитку населеного пункту та ін.

Єлисаветградом упродовж 1871 – 1917 рр. керували чотири міські голови: С.К. Турчанов (1871 – 1878), О.М. Пашутін (1878 – 1905), М.І. Іванов (1906 – 1911) та Г.Й. Волохін (1911 – 1917).

Першим міським головою за новим положенням 1870 р. було обрано очільника, який діяв, Самуїла Костянтиновича Турчанова (він обіймав посаду з 1866 р.). Як і його попередники, належав до купецького стану [15, с. 32]. На момент повторного обрання 1871 р. йому виповнилося 40 літ [16, арк. 15 зв.]. Про освітній рівень відомості відсутні. Час його головування – це період формування основних правил діяльності органів міського самоврядування (розробка інструкцій 1871, 1872, 1876 рр.). Перехід на нові принципи функціонування міського самоврядування супроводжувався скандалами щодо можливих зловживань членів управи (наприклад, М.П. Журавського), неефективності чинної місцевої фінансової системи. У стосунках з депутатами С.К. Турчанов не допускав авторитарних методів і намагався враховувати їхні позиції [4, арк. 1 – 259]. Упродовж 1871, 1875, 1880 рр. обирався гласним у думу [17, с. I – VIII]. Весною 1878 р. через особисті фінансові проблеми пішов з посади [6, арк. 7], хоча й надалі (до смерті 21 травня 1884 р.) продовжував працювати депутатом міської думи [16, арк. 15 зв.].

12 травня 1878 р. гласні обрали нового голову – тридцятиоднорічного Олександра Миколайовича Пашутіна. Наступник С.К. Турчанова походив із родини купця 1-ї гільдії Миколи Пашутіна, який двічі (в 1850-х та 1860-х роках) обіймав цю посаду, проте з повноваженнями, котрі відповідали катерининському міському положенню 1785 р. [15, с. 31 – 32]. З 1871 по 1902 р. О.М. Пашутін багаторазово переобирався гласним, а з 1878 по 1902 р. абсолютною більшістю голосів обирався міським головою [9, арк. 1–12, 96 – 11 зв.; 17, с. I – VIII]. І це, незважаючи на помітне оновлення думського штату протягом 27 років. Освіту здобув в Одеському комерційному училищі. Невдале подружнє життя стало однією з причин особливої сконцентрованості на громадській, публічній діяльності [18, с. 207 – 208].

У єлисаветградській пресі 1880-х рр. знаходимо позитивну характеристику міського голови: “особа ще молода, освічена, віддана справі й інтересам міста”. У збірнику віршів за 1887 р. “Коварство, смерть и позоры” також віднаходимо схвальну оцінку особистості єлисаветградського мера:

“Пашутин – это голова

Наш городской. Душой высокий

Он всем известен, для добра

Он безкорыстным в мир родился” [19, с. 2].

До позитивних рис О.М. Пашутіна як керівника можна віднести вміння зорганізувати навколо себе осіб різного віросповідання (М.М. Шполянський – іудей, П.І. Кесслер – лютеранин та ін.) в інтересах міста. Про цю рису міського голови у своєму листі єлисаветградський міський рабин В.І. Тьомкін таким чином писав: “[...] як чесний і справедливий суспільний діяч [...]”. У стосунках з депутатами уникав диктаторських методів. У своєму листі від 18 листопада 1899 р. єврейському діячеві Й.А. Штейну О.М. Пашутін писав: “Я й досі не вважаю, що маю право забороняти гласним на засіданнях міської думи порушувати різноманітні факти, які мають зв’язок з суспільними питаннями, залишаючи за останніми (гласними) відповідальність за достовірність [...] фактів” [20, арк. 192]. За його багаторічного керівництва місто Єлисаветград якісно оновилося: було побудовано водопровід, містом почав курсувати електричний трамвай тощо [15, с. 1 – 298].

Наступником О.М. Пашутіна став міський присяжний повірений М.І. Іванов, якого 1902 р. вперше було обрано депутатом. Він мав вплив серед гласних, оскільки 1904 р. обраний у комісію, яка повинна була працювати над удосконаленням міського положення 1892 року.

На момент обрання, у жовтні 1906 р. (з листопада 1905 р. до осені 1906 р. виконував обов’язки міського голови член управи С.С. Рутковский [21, арк. 1 – 187]), М.І. Іванову виповнилося 52 роки. За станом належністю – дворянин. До 1874 р. був кандидатом на військово-судові посади при Одеському військово-окружному суді. Цього ж року переїжджає до

Єлисаветграда й працює присяжним повіреним. Паралельно з 1892 по 1910 рр. викладає військово-кримінальне законодавство в Єлисаветградському кавалерійському училищі [7, арк. 9]. За своїми політичними переконаннями був крайнім правим [22, арк. 2 – 2 зв.]. Його військове минуле вплинуло на стиль керівництва. Якщо попередні два міські голови намагалися прислухатися до позиції депутатів, то М.І. Іванов керував авторитарно, що виявилось в деспотичному поводженні зі службовцями управи (наприклад, міським архітектором), в ігноруванні ролі міської думи як одного із центрів управління. Наприклад, 1908 р. поїхав до Москви домовлятися про реконструкцію електростанції, не повідомивши про це гласних. Така позиція викликала відкрите незадоволення деяких з них (наприклад, П.К. Тобілевича [23, с. 3]).

Недемократичні методи управління, неефективна боротьба з епідемією холери в 1907 – 1910 роках призвели до того, що в місцевій пресі діяльність мера висвітлювалася не з найкращого боку [24, арк. 28; 25, арк. 47; 23, с. 3], хоч загальний курс розвитку міста за його каденції не був змінений і надалі працювали ще пашутінські члени управи (за винятком М.І. Макеєва [26, арк. 1], який пішов з посади 1909 р. за власним бажанням).

У січні 1911 р. міським головою було обрано Г.Й. Волохіна [7, арк. 201]. Сім'я купців Волохіних була заможною і жила з прибутків з орендованих сільськогосподарських земель. Батько, Й.А. Волохін, спадковий почесний громадянин, систематично обирався міським депутатом у 1870 – 1880-х рр. [17, с. I – VIII]. Один із його синів, Г.Й. Волохін, здобув освіту в Єлисаветградському земському реальному училищі, після чого безуспішно намагався вступити в Київський університет [27, с. 87 – 92]. Починаючи з 1898 р., постійно разом з братами Василем, Олександром обирався в міську думу. Окрім цього, О.Й. Волохін 1906 р. був обраний від правих сил (націоналістів) у Державну думу, а в січні 1910 р. – членом Єлисаветградської міської управи [7, арк. 216; 28, с. 377].

За інформацією матеріалів Херсонського губернського жандармського управління, Г.Й. Волохін був прихильником партії кадетів [22, арк. 2 – 2 зв.]. Серед новообраних членів міської думи 1910 р. сильні позиції мав присяжний повірений М.М. Плотніков (також кадет), тому його обирають головою в установчому органі. Проте херсонський губернатор через “неблагонадійність” М.М. Плотнікова вибір не підтримує [7, арк. 2]. Цього разу головою обирають то Г.Й. Волохіна. Вірогідно, якби не розуміння гласними безперспективності вибору М.М. Плотнікова на посаду голови, Г.Й. Волохіна не обрали б наступником М.І. Іванова. На новій посаді останній не встиг себе виявити, оскільки розпочалася Перша світова війна, яка безпосередні господарські питання відсунула на другий план.

Упродовж майже півстолітнього періоду функціонування міської управи (листопад 1871 – лютий 1917 рр.) у ній працювало 29 осіб. З цього кола ідентифіковано станова належність 23. Шестеро осіб були особистими чи спадковими дворянами або особами, що прагнули підтвердити своє дворянське походження (наприклад, С.С. Рутковський). Усі інші – із родин міщан (8) та купців (7 осіб), селян (1 особа). Переважну більшість членів міської управи складали православні, проте були представники й інших конфесій: іудей М.М. Шполянський, лютеранин П.І. Кесслер [9, арк. 135; 29, арк. 57 зв.].

З членів управи дворянського походження дві особи мали домашню освіту (А.К. Дунін-Жуховський та О.І. Добровольський), троє – середню (С.С. Рутковський закінчив Київську 2-гу гімназію, О.В. Бернов – Тверську губернську гімназію, М.С. Близнюк – Київське піхотне юнкерське училище) і дві особи – вищу: С.М. Гангеблов навчався в Ризькому політехнічному інституті й отримав диплом інженера-технолога [29, арк. 57 зв.; 30, арк. 233 – 234; 31, арк. 1 – 14 зв.; 32, арк. 1 – 6; 33, арк. 5 – 8]. Місце навчання лікаря В.Г. Красинського не встановлено. З купців і міщан 7 осіб мали середню та вищу освіту: С.Г. Шев'яков [34, арк. 3 – 13] закінчив Московський університет, відділення природничих наук, М. Іп. Макеєв [35, арк. 1 – 15] – Московський університет, юридичний факультет; М.В. Корецький [30, арк. 407] – Московське імператорське технологічне училище; Г.І. Пихов та М.М. Азмін [9, арк. 223; 36, арк. 1 – 9 зв.] – Єлисаветградське повітове училище. З'ясовано, що чотири особи здобули домашню освіту. Усі інші, очевидно, здобули домашню та середню освіту.

На посади в управу особи вибиралися на два та чотири роки. Деякі з них відмовлялися від займаних посад через зайнятість, хворобу; інші, навпаки, багаторазово переобиралися. Загалом упродовж 1871 – лютого 1917 р. семеро осіб пропрацювали до 1-го року; восьмеро – до 2-х років; п'ятеро – від 3 до 5 років; стільки ж – від 5 до 10 років; троє управлінців – від 10 до

20 років та одна особа (М.С.Макаров [37, арк. 1 – 12] з 14 червня 1896 – до вересня 1917 р.) понад 20 років.

Таким чином, управлінську еліту міста Єлисаветграда впродовж півстолітнього періоду, ураховуючи особливості соціально-економічного розвитку урбанізаційного центру, становили купці, міщани та дворяни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаращенко С. З історії самоврядування Єлисаветграда кінця ХІХ століття / С. Гаращенко // Актуальні проблеми дослідження історії міста. – Кіровоград, 2005. – Ч.1. – С. 52 – 59.; Любарський Р. Єлисавет до і після Пашутіна Роман Любарський // Молодий комунар. – 1990. – 22 вересня.; Марченко О. М. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у 2-й пол. ХІХ – поч. ХХ ст. / О. М. Марченко // Актуальні проблеми дослідження історії міста. – Кіровоград, 2005. – Ч.1. – С. 45 – 51.; Марченко О., Салтанова Н. Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі сім'ї Воїнових) / Олег Марченко, Надія Салтанова // Наукові записки. Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – Вип. 15.; Петраков В., Шляховой К. Завещание Александра Пашутина / Виктор Петраков, Константин Шляховой // Украина Центр. – 2006. – 21 января.
2. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 529.
3. Систематический сборник постановлений Єлисаветградской городской думы за 1871 – 1903 гг. / [сост. Л. К. Брейер]. – Єлисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. – Т.1. – VIII, 773 с.
4. ДАКО. – Ф. 18. – Оп.1. – Спр. 539.
5. Там само. – Спр. 540.
6. Там само. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 370.
7. Там само. – Оп. 10. – Спр. 77.
8. Там само. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 377.
9. Там само. – Спр. 371.
10. Голос Юга. – 1914. – 25 ноября.
11. ДАКО. – Ф. 78. – Оп.1. – Спр. 935.
12. Там само. – Спр. 948.
13. Там само. – Спр. 595.
14. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Головок Олександр Миколайович. – К., 1997. – 280 с.
15. Пашутин А. Н. исторический очерк города Єлисаветграда / А. Н. Пашутин. – Єлисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
16. ДАКО. – Ф.78. – Оп. 5. – Спр. 244.
17. Систематический сборник постановлений Єлисаветградской городской думы за 1871 – 1903 гг. / [сост. Л. К. Брейер]. – Єлисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. – Т.2. – X, 603, VIII с.
18. Тарковская М. Осколки зеркала / Мария Тарковская. – М.: ВАГРИУС, 2006. – 415 с.
19. Коварство, смерть и позоры, Эпизоды из действительной жизни. – Єлисаветград: Типография П.А. Зеленого в Єлисаветграде, 1887. – 16 с.
20. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 780.
21. Там само. – Оп. 1. – Спр. 66.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 353. Помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління в Єлисаветградському повіті. – Оп.1. – Спр. 4.
23. Голос Юга. – 1908. – 21 февраля.
24. Голос Юга. – 1907. – 28 февраля.
25. Голос Юга. – 1907. – 11 марта.
26. ДАКО. – Ф.78. – Оп. 10 – Спр. 39.
27. Чикаленко С. Спогади (1861–1917) / С.Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 415 с.
28. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв 1907–1912 гг. / [сост. М.М. Боиович]. – Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. – LIX, 456 с.
29. ДАКО. – Ф.78. – Оп. 10 – Спр. 78.
30. Там само – Оп. 1. – Спр. 330.
31. Там само. – Спр. 398.
32. Там само. – Спр. 889.
33. Там само. – Спр. 996.
34. Там само. – Спр. 1011.
35. Там само. – Спр. 958.
36. Там само. – Спр. 971.
37. Там само. – Спр. 951.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач Глухівського національного університету ім. О. Довженка.

Наукові інтереси: джерела з історії міського самоврядування ХІХ – ХХ ст.